

DUPCSIK CSABA

„A BÖRTÖN MEG ILYESMI ELLENÉRE IS, LEHET, HOGY IRIGYLÉSRE MÉLTÓ...”

SZUBJEKTÍV BESZÁMOLÓ EGY EMLÉKÜLÉSRŐL

A Magyar Szociológiai Társaság *Emlékülése Szalai Sándor születése 100. évfordulója alkalmából.*

2012. október 25. Helyszín: MTA, Budapest I. Országház u.28. Erzsébet terem

Köszöntő: Tibori Tímea

A történelem arculcsapásai

Levezető elnök: Szabó Ildikó

Tóth Pál Péter: Élet- és szakmatörténeti adalékok Szalai Sándorról

Csapody Tamás: Szalai Sándor és a bori munkaszolgálat

Litván Gál Éva: Szalai: „a fellazítás világítótornya”

Földes György: A kor, amelyben Szalai élt

Szalai Sándor és a statisztika

Levezető elnök: Janky Béla

Ferge Zsuzsa: Adalékok az 1964-es nemzetközi időmérleg vizsgálatról

Falussy Béla: Az időmérleg kutatások hosszabb távú üzenetei

Harcza István: Szalai Sándor „intelmei” a statisztika felé

Kutató-oktató professzor, tudományszervező

Levezető elnök: Szabó Ildikó

Somlai Péter: Műveltség és szaktudás

Tamás Pál: A tudományszervező Szalai Sándor

Kovács Imre: Szalai Sándor hatása a társadalomkutatásra

(Beszámolómm nem próbálja valamennyi előadás és hozzászólás jegyzőkönyvszerű összefoglalását nyújtani, s előre is kérem azon előadók elnézését, akiknek nem említem a nevét. A dőlt betűvel szedett idézetek nem hangfelvétel, hanem a helyszínen a gépelt jegyzetek alapján készültek.)

Alig egy hónap elteltével a konferencia passzív, de érdeklődő hallgatójában – e sorok írójában – úgy rögzült az emlék, hogy egy szokatlanul egységes hangvétellű, egymást kiegészítő előadásokból álló emlékülésen vett részt. A konferenciáról „előben” készített, mintegy 11 ezer leütés terjedelmű jegyzeteket elővéve azonban rekonstruálható, hogy az előadók és hozzászólók között időnként burkolt, máskor explicit vita zajlott. Könnyen megfejtethető azonban, mi az eltérés oka: egyrészt a vita mindvégig kulturált hangnemben zajlott, személyeskedés-gyanús kiszólások nélkül, másrészt az „ellentmondásos”, „nem igazán érthető”, a „máig sem tudjuk” vagy hasonló kitételek egy-egy előadáson belül is újra meg újra előbukkantak.

Segített a közeg viszonylagos homogenitása is: amennyire e sorok szerzője meg tudja ítélni, a hallgatóság zöme társadalomtudós volt, az idősebb – Szalai Sándort személyesen is ismerő – generáció erős felülreprezentáltságával, az egyetemistakorúak viszonylagos hiányával. Így az előadók és hozzászólók egyike sem érzett nyomást arra, hogy túlmagyarázza a történelmi hátteret, a kontextust, amelyben Szalai élt és dolgozott. Másrészt viszont senki sem esett át a ló másik oldalára sem, tehát, hogy kevesek által érthető utalások sorát tegye.

Igaz, Szalai Sándor élete és alakja nem könnyíti meg, hogy valaki „bennfentesként” beszéljen róla: a jelenlévők közül még Szalai Sándor vagy a családja – mindenekelőtt a hallgatóság soraiban helyet foglaló lánya, Szalai Júlia kollégánk¹ – ismerősei, barátai, munkatársai is bevallották időnként, hogy milyen keveset tudtak róla, noha nem „csak” magánemberként, de hivatásos kíváncsiskodókként, kutatókként is foglalkoztak ezzel lenyűgözően érdekes személyiséggel és életúttal. Családi háttere alig ismert, kezdte az első eladó, Tóth Pál Péter, „teljes homály a gyerekkora”, nem tudjuk, kitől mit tanult, befolyásolta-e valaki a szellemi fejlődését, s ha igen, akkor ki és milyen irányban.

Szalai 1944 előtti életútjáról alig néhány utalás hangzott el az emlékülésen, az utolsó háborús év azonban annál nagyobb hangsúlyt kapott. Csapody Tamás nemrég megjelent kötetében² foglalkozott Szalaival, akit 1944-ben munkaszolgálatosként soroztak be. A bori kényszermunkatáborba került, amelyet a szovjet csapatok közeledtekor kiürítettek. Szalai – mint utóbb kiderült, szerencsés módon – a második transzportba került, amelyet indulása után két nappal jugoszláv partizánok kiszabadítottak. (Az első transzport, tagjai között Radnóti Miklóssal, elérte Magyarországot, majd a hírhedt gyalogmenetben elindították őket a nyugati határ felé; 89%-uk nem élte túl a háborút; Csapody 2011:305).

¹ A „mindenekelőtt” kifejezés természetesen nem kívánja „leminősíteni” a jelenlévő többi családtagot sem, akik közül az egyik unoka, Vági Eszter rövid szubjektív hozzászólással zárta az emlékülést. Szalai Júlia azonban maga is szociológus, mint az apja, a jelenlévők jelentős részének barátja, munkatársa, illetve adatközlője is, és az előadók számára érezhetően fontos volt, hogy időnként kifejezetten hozzá intézzék szavaikat, hivatkozzanak rá, a megerősítését keressék. Szalai Júlia, bár maga nem tartott előadást, több szerepében is az emlékülés egyik legfontosabb résztvevőjévé vált.

² Csapody 2011; e sorok szerzője bővebben a kötetről: Dupcsik 2012.

A világháború után kezdődött egyrészt Szalai politikai szerepvállalása, másrészt egyetemi pályája. Ami az utóbbit illeti: bár visszatekintve természetesnek tűnik, hogy a szociológia egyik legfontosabb hazai meghonosítója lett a budapesti tudományegyetem frissen megalapított szociológiai tanszékének, pontosabban: intézetének első vezetője, s a jelek szerint ezen a kortársak sem lepődtek meg (már csak azért sem, mert Szalai ihletett tanárnak, jó tanszékvezetőnek bizonyult), papíron ugyanakkor meglepően nehéz volt dokumentálni ezt a rátermettséget: Hajnal István felterjesztése ugyanis csak egy 1935-ös publikációjára és egyetlen – azóta elveszett – kéziratára tudott hivatkozni (Tóth Pál Péter). Gyaníthatóan – bár nem bizonyíthatóan – a tanszék alapításában és Szalai kinevezésében pártpolitikai szempontok is szerepet játszottak (a tanszék 1950-es felszámolásával kapcsolatban pedig ez egy pillanatig sem volt kétséges) (Szabari 2011:59). Szalai kinevezését azonban utólag legitimálták az 1960-70-es évekbeli teljesítményei (lásd később).

Szalai 1950-es letartóztatása és koholt vádak alapján történő elítélése a Szakasits-ügyhöz kapcsolódott, s a fővádlatthoz hasonlóan szintén csak 1956 márciusában szabadult, tehát a rehabilitációs folyamat vége felé. 1956-os szerepvállalásáért ugyanakkor már nem kapott nyílt retorziót, s el is terjedt a hír, hogy e „védelem” oka, hogy a politikai rendőrség ügynöke lett. „Ezt sajnos mi is elhittük”, mondta az egyik előadó, Litván Gál Éva, majd annak kifejtésével folytatta, hogyan derítette ki, jóval Szalai halála után, hogy nem csak egyszerűen egy téves pletykát fogadtak el, de tudatos megtévesztés áldozatául estek. Férje ügyében kutatott a levéltárban, amikor – a Hungaricus-ügy 1959-ben nyitott aktájában – véletlenül találkozott egy mondattal: „Tervet dolgozunk ki Szalai Sándor és Justus Pál politikai lejárására...” Ezután már tudatosan folytatva a kutatást felderítette (és publikálta, Gál 2010) –, hogy Hollós Ervin, az államvédelem alezredese személyesen vett részt a dezinformálásban, amelynek során sikeresen elhitették Szalai Sándor környezetével, hogy besúgó. Ugyanakkor a megbízhatatlannak ítélt szociológust folyamatosan megfigyelték, pl. a háztartási alkalmazott – „megkérdeztem [Szalai] Julikától”, fordult a közönség felé az előadó, „egy nagyon kedves nő volt” – jelentett róla, lakásán titkos házkutatást is tartottak. 1980-ban szerelték le a megfigyelő berendezéseket, de a dossziét csak három évvel később bekövetkezett halálakor zárták le.³

„Nem csodálkoznék, ha tényleg CIA-ügynök lett volna” – próbálta később Ferge Zsuzsa ezzel a tréfás megjegyzéssel érzékeltetni Szalai tehetséges és rejtélyes személyiségét⁴ (a hallgatóságból többen azonnal tiltakoztak – nem a minősítés, hanem nyilván a „kabátlopási ügy” veszélye miatt).⁵ Ugyanő, kérdésre válaszolva úgy fogalmazott, hogy Szalai nyilván tudta, hogy megfigyelik, „de úgy viselkedett, mintha egy normális világban élne”. Később „a Szalainak ezt a hihetetlen skizofrén naivitását” emlegette, vagy „a Sándor [sokáig kitartó] gerincét”.

Ugyanakkor, a már említett félig látens vita részeként Földes György előadásában kihangsúlyozta: 1960-tól „megkezdődik Szalai Sándor és a hatalom kibékülésének folyamata, és erről is beszélnünk kell”. Földes narratívájában Szalai „különleges kapcsolatot ápol” Aczél Györggyel, s nyilvánvalóan az általa „kibékülésnek” nevezett, átdefiniált viszonyrendszer

³ 1966-ban, Szalai New York-i korszaka kezdetén az elhárítás lezárta ugyan a megfigyelési dossziét, de továbbra is igyekeztek információkat szerezni róla, pl. a hírszerzéstől. 1972-es hazatérésétől újrakezdték és haláláig folytatták a megfigyelést (Litván Gál Éva).

⁴ Ezzel egyúttal Gál Éva előadásának egy részletére utalt: eszerint egy szovjet tanácsadó figyelmeztette is a magyar szerveket: „az egyébként zsidó Alexander Szalai a CIA embere.”

⁵ Ha valaki nem ismerné a viccet: a professzor azért nem tesz feljelentést, amikor ellopták a kabátját, „mert pár év múlva csak arra emlékeznének, hogy volt valami kabátlopási ügyem.”

tette lehetővé a szociológia (újra)engedélyezését a hatvanas években, Szalai akadémiai tagságát 1970-ben, kitüntetéseit a nyolcvanas évek elején. Igaz, Földes sem sugallta, hogy Szalai „átállt” volna, hogy elengedhetetlen kompromisszumai elvtelen megalkuvásokba csúsztak volna át (bár a határvonal egyes esetekben nyilvánvalóan kényelmetlenül bizonytalanná tudott válni).

A szociológia működését engedélyezték ugyan az 1960-as években, de az egyik fő kezdeményezőt, Szalai Sándort nem engedték vezető pozícióba. Meghökkenítő és ironikus tehát Szalai karrierjének következő lépése: 1966-tól 1972-ig az ENSZ Kutatási és Oktatási Intézete (UNITÁR) kutatási igazgatóhelyettese volt New Yorkban. *„Nem kell, hogy Szalai Sándort kiengedjék New Yorkba, mert maga a szakma sem javasolja”* – idézett Földes egy korabeli jelentést, de a dokumentum érvelése nem volt igazán meggyőző. Amikor a döntéshozók mérlegelték, mivel veszíthetnek vagy mivel nyerhetnek többet, ha engedik elfogadni vagy ha megtiltják a megtisztelő állás elfogadását, nyilvánvalóan a frissen alakult, alig intézményesült szakma véleménye nyomott a legkevesebbet a latban (ha egyáltalán számított ez a szempont; Tamás Pál sarkítva úgy fogalmazott, hogy New York *„politikai kárpótlás volt, nem szakmai elismerés”*).

Mint ahogy a Szalai által végzett szociológiai munka színvonala is „csak” az egyik szempont lehetett, legalábbis az engedélyezésnél. A felkérésnél már – ha nyilván nem is kizárólagos jelleggel, de legalábbis – fontosabb szempont lehetett az 1960-as években általa szervezett nemzetközi időmérleg-kutatás (Szalai 2012). Mindazon előadók, akik érintették a témát, azt hangsúlyozták, hogy egyrészt ennek a kutatásnak sokkal nagyobb a nemzetközi ismertsége és elismertsége, mint ahogy azt a mai magyar szakmai közvélemény ezt képzelné,⁶ másrészt, hogy Szalai – bár statisztikusai képzettsége hiányzott – mind intellektuálisan, mind tudományszervezőként mintaszerűen irányította a kutatást. *„Magáról a kutatás szervezéséről csak superlatívuszokban lehet beszélni... Ennek a kutatásnak lelke volt, s ez a lelke Szalai Sándor volt.”* (Ferge Zsuzsa) Szalai számára *„nincs az a rossz feladat, amiből nem lehetne jól kijönni”* – fogalmazott előadásában Tamás Pál.⁷

Élete végén Szalai Sándor már akadémikus volt, az MSZT elnöke, állami kitüntéseket kapott – de a hallgatóság mégsem lepődött meg, amikor Tamás Pál előadásában így fogalmazott: Szalai Sándor *„számomra egy nagyon tragikus alak”*, akárcsak kortársai közül például Hegedűs András vagy Erdei Ferenc. Számukra ugyanis, bármennyire is jelentős lehetett egyik-másik munkájuk, a tudományos tevékenység inkább pótlék volt, mintegy kárpótlás a kisiklott, kisiklatott politikai tevékenységükért, pontosabban: egy olyan szféra, ahol lehetőség maradt *„a tisztességes öregség”* elérésére. Tamás azonban érezhetően igyekezett kerülni azt a benyomást is, hogy ő „lesajnálná” Szalait, sőt, éppen ellenkezőleg, elismerését fejezte ki Szalai – források hiányában különösen bravúros – nemzetközi hálózatépítése miatt, amely *„számomra maradandóan példamutató... Brazília elnöke itt sétált az Úri utcában Szalai vendégeként... itt, ahol még téeszelnökök sem fordultak meg.”*

Az emlékülést záró Kovách Imre is hatásos képet festett fel az idős Szalairól, ahogy akkor egy pályakezdő fiatal látta őt egy szakmai rendezvényen: *„ez az öregúr, az egyetlen öltöny-nyakkendő, külön ült a többiektől”*. Ő is egy olyan generáció reprezentánsaként láttatta Szalai Sándort, amely még a *„nagy egyéniségek kora”* volt, akik autonómiára törekedtek – *„ez a mai szociológusoknak megint nem sajátja”*; egyáltalán, Szalai korában a szociológia még tudott mondani valamit a társadalomnak is, a politikusoknak is, *„amit mi nem tudunk mondani.”*

⁶ E sorok szerzője, némileg szerénytelenül itt emlékeztethet rá, hogy az időmérleg-kutatás némely adatát még egy középiskolai történelemtankönyvbe is sikerült belopnia (Dupcsik és Repárszky 2003:231).

⁷ S *„ehhez már a mi nemzedékünk sem ért”*, tette hozzá.

A fent említett alkalmon kívül Kovách nem is látta többet személyesen Szalai Sándort – látta viszont a kocsiját, amelyet több előadó is emlegetett, s amely a konferencia vége felé már határozottan mitizálódott; „Kuczival, Zavadával, a Közgáz környékén” sétált, amikor felhívták rá a figyelmét: „»Nézd csak, az a Szalai kocsija!« – Mercedes. Mondtam is magamnak, hogy »hm«”.

„Szalai kocsija” a konferencia egy visszatérő témája lett, amelynek emlegetése mindig kis élenkséget váltott ki a közönségben: a szemtanúk konszenzusa szerint ugyanis egyrészt ezen autó léte – ez volt az első, magyar szociológus által birtokolt nyugati autó –, másrészt használatának módja sokat elárult Szalai Sándor személyiségéről is. „Szenvedélyesen vezetett...” – vezette fel a témát Tamás Pál (Szalai Júlia helyeselt a hallgatóság soraiban), majd elmesélte a történetet, hogy amikor egyszer őt, a fiatal pályakezdőt vitte vele, nem állt meg vele az út végén, *csak lassított: „ugorjál!”* – mondta.

A legárnyaltabb, egyszersmind legellentmondásosabb képet Szalairól, az emberről munkatársa, Ferge Zsuzsa rajzolta meg: az „5-6 nyelven anyanyelvi” tudással rendelkező, „enigmatikus személyiség”, aki magánemberként „erőszakos, szangvinikus ember hírében állt, és nem véletlenül [tartották ilyennek]”, de ugyanakkor a szakmai megbeszéléseken – amelyeken „sosem unatkoztam” – abszolút partner volt. „Én úgy gondolok rá, mint egy autokratikus személyiségre, de ilyen demokratikus kutatásvezetést azóta sem tapasztaltam...”

Tamás Pál beszélt arról is, hogy ő látta szakmánk néhány nagyságát idős korában, mint például Mertont vagy Eliast, „és nem volt zseniszaguk. A Szalainak néha volt zseniszaga... azóta sem láttam szociológiában ilyet... úgy látszik, ez nem az a szakma... [Szalai] színesebb volt, mint ők [nyugati szociológusok], s ez elbűvölte őket”. Mégis, Tamás Pál summázatában ezen generáció nagy alakjai, köztük kiemelt helyen Szalai Sándor, „Szuper-Kőműves Kelemenek” voltak, akik magukat áldozták fel.

„És nem épült fel Déva vára sem. Köszönöm a figyelmet.”

HIVATKOZÁSOK

Csapody Tamás (2011) *Bori munkaszolgálatosok*. Budapest: Vince.

Dupcsik Csaba (2012) Kánon. Csapody Tamás: *Bori munkaszolgálatosok*. *Holmi*, szeptember p. 1166-1171.

Dupcsik Csaba és Repárszky Ildikó (2003) *Történelem IV. Középiskolák számára*. Budapest: Műszaki.

Gál Éva (2010) „Lejáratás” és „bomlasztás” A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral Történelmi szemle 2. p. 237-271. Elérhető: http://www.tti.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010-2/237-271_gal_uj.pdf [letöltve: 2012-11-29]

Szabari Vera (2011) A szociológia hazai történetének 1960 és 1987 közötti recepciója („Töredezett” tudománytörténet). 2000. (23) 4. p. 59-60.

Szalai Sándor (2012) A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szociológiai gyűjteménye honlapjának *Évfordulók* rovatában összeállítást közöl Szalai Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából,⁸ amely a következő linken érhető el:

http://www.fsze.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/szalai_sandor?prk=%22%3Ehttp://www.fsze.hu/konyvtaraink/kozponti_konyvtar/szociologiai_gyujtemeny/evfordulok/szalai_sandor?prk=%3C/a%3E%3Cbr

⁸ Köszönetem fejezem ki a Magyar Szociológiai Társaság kör-mailjének, amely felhívta a figyelmet az összeállításra.